

Arabský stát v zajetí interdisciplinární politiky

JAROSLAV WEINFURTER

The Arab State as a Hostage of Interdisciplinary Politics

Abstract: The region of the Middle East has for a long time been regarded as resistant to theory. While general theory remains too “general” for comprehending its regional particularities, attempts to explain its regional politics by drawing on models particular to the Middle East have only made little impact outside of the region. These problems are aptly manifested in discussions regarding the nature, origins and goals of discipline- and area-oriented production of knowledge. Within these barriers, the state remains an ambiguous concept. In order to effectively theorise the Middle East and circumvent the traps of “Orientalism” and cultural essentialism, a new structural theory of the state must be formulated, one that is capable of reconciling the two dimensions of the dual character of the state – its domestic and international dimension. The path towards such a theory is, however, beset by all manner of conflicts and intellectual dilemmas.

Key words: International Relations; Middle East studies; disciplinary science; area studies; state; Orientalism.

Blízký východ bývá politickovědními teoretiky často považován za záhadu, a nezdá se přímo za anomálii. Po celá desetiletí nebyli akademici a regionální odborníci schopni přinést teoreticky informovaný obraz regionu, jenž by adekvátně podchytil politickou dynamiku mezi arabskými státy a vysvětlil neobvyklou míru mezistátních a vnitrostátních konfliktů (Anderson 1990). Na ročním zasedání Asociace pro blízkovýchodní studia (MESA) v roce 1994 tak tehdejší prezident organizace Rashid Khalidi, znalý těchto skutečností, pojal svůj projev sebekriticky a dotázal se přítomných: „*Mají blízkovýchodní studia budoucnost?*“ (Khalidi 1995). Nebylo to však poprvé, co zazněly pochybnosti o relevanci a efektivitě blízkovýchodních vědních projektů. Necelých dvacet let předtím shrnul Leonard Binder stav oboru následovně: „*Je pravda, že blízkovýchodní studia jsou sužována subjektivními představami, nemístnými náklonnostmi, ideologickými zvraty, romantickými mystifikacemi a náboženskými předsudky, stejně jako velkou dávkou nekompetentního bádání*“ (Binder 1976: 16). Uvedený deficit provází blízkovýchodní studia od jejich založení.

Cílem této konzultace je vypátrat intelektuální problémy a konflikty, z nichž tyto nedostatky a obvinění vyplývají, objasnit jejich původ a dopad a pokusit se navrhnout řešení k jejich nápravě. Tato cesta nás zavede až k samotným kofenům angloamerického vědeckého projektu a k okolnostem institucionalizace akademického poznání, které tento podnik doprovázejí. Spor mezi disciplinárními vědami a teritoriálními studii se v tomto ohledu jeví jako zcela klíčový. Rozvoj těchto dvou druhů studií byl provázaný, stejně jako potíže s ním spojené. Co je často označováno jako krize teritoriálních studií (jež se začala zřetelně projevat v poslední čtvrtině 20. století), je zároveň krizí celého novodobého podniku vědy o společnosti. Budoucnost teritoriálních studií je tedy do značné míry funkcí budoucích nadějí na úspěch společenských věd jako takových.

Koncept státu může být v této rozvíjející se debatě považován za jakési jablko sváru. Je stát užitečnou a vhodnou analytickou kategorií pro odkrývání a vysvětlování společenských

pravd na Blízkém východě? Pokud ano, do jaké míry může být k tomuto účelu používán arabský stát stejným způsobem jako například stát evropský? Je mezi nimi rozdíl? Krátká odpověď na poslední zmíněnou otázku zní: Samozřejmě ano. Arabský stát¹ se ubíral jinou historickou trajektorií než státy v Evropě, přestože se jejich trasy a vývoj nespočetněkrát překřížily. Historický původ státu a specifické konstelace státotvorných sil mají pochopitelně zásadní roli v utváření konečné podoby státu. Odlišnosti mezi těmito dvěma světy tak vedly politické vědce k vyvinutí různých pozic k těmto otázkám. Problém je ještě k tomu umocněn, přesuneme-li se ke srovnání *arabského státu a státu suverénního*. O tom však více později. Navzdory možným rozdílům zůstává moderní stát jak společenskou realitou, tak globálním fenoménem, a tudíž důležitým objektem studia. Navíc a v neposlední řadě je studium státu vhodnou pomůckou pro názornou ilustraci hlubších akademických sporů, a co je důležitější, vhodná koncepce státu také může být užitečným prostředníkem pro jejich řešení.

PŘIBLÍŽENÍ ZÁKLADNÍCH POJMŮ A STRUKTURY PRÁCE

Dovolte mi pro pořádek hned na začátku vyjasnit několik základních termínů a konceptů, k nimž se budu v průběhu diskuse často vracet a využívat jich. Těmi nejdůležitějšími jsou *disciplinární studia* a *teritoriální studia*. Disciplinární studia (též „disciplíny“) je označení pro „velké“ společenskovědní obory, které si dávají za cíl dosažení transcendentálního – univerzálně platného – poznání. Patří mezi ně obory jako politologie, ekonomie, sociologie, antropologie, ale také mezinárodní vztahy (MV), o nichž bude řeč především. Teritoriální studia (také *oblastní studia*, *areální studia* či *regionální studia*) jsou, jak název napovídá, vědní obory, které zkoumají specifickou geografickou oblast či region. Jedním z mnoha představitelů takto orientovaných výzkumných programů jsou také blízkovýchodní studia (BVS). Pro účely následující polemiky budou disciplínami myšleny zejména MV, stejně tak jako budu teritoriální studia považovat za rozšířené označení pro BVS.

Rozlišování mezi disciplinárními a teritoriálními studii také úzce navazuje na vztah *disciplinarity* a *multidisciplinarity*. V současnosti mohou (dokonce musejí) být MV a BVS označeny jako obory multidisciplinární – napojené na a čerpající z více oborů. Avšak zatímco se MV (až!) v poslední čtvrtině 20. století otevřely po dlouhém období izolace jiným tématům, konceptům, oborům a metodám, BVS byla od svého založení multidisciplinární. Je potřeba zde však rozlišit, zda obor čerpá a obohacuje se z jiných oborů (přebírá si cizorodé věci po svém a víceméně si stále zachovává přístup, perspektivu a reflexi jemu vlastní), nebo zda obor přímo sestává z jiných oborů (což je typické pro oblastní studia), které nutně nereflektují obor (BVS) jako takový, ale reflektují pouze geografickou oblast. Z těchto důvodů hodnotím dělení na disciplinární MV a multidisciplinární BVS jako přípustné (nehledě na odlišné ambice oborů) a budu je v této práci užívat.

Zároveň budou disciplinární studia spojována s přívlastkem „univerzalistická“ a teritoriální studia s přívlastkem „partikularistická“. Toto dělení vychází z odlišných ontologických a aplikačních předpokladů obou druhů oborů a jejich přístupů k obecnému a ke konkrétnímu. A přestože mohou jak disciplíny, tak teritoriální studia operovat na úrovni obecného i konkrétního (používání konkrétního k formulaci obecného či aplikaci obecného na pochopení konkrétního), nic se nemění na faktu, že ambice disciplinárního poznání výrazně přesahují regionální mantinely vytyčené oblastními studii a odkazují přitom na univerzálně platné zákonitosti společenského světa.

Pro zjednodušení budu taktéž místy používat pojmy *Západ* a *Východ* jako metafory pro – v pořadí – americko-evropskou (okcidentální) politickou, historickou a kulturní zkušenost a blízkovýchodní (orientální) zkušenost. Rozbory a definice ostatních konceptů budou předmětem diskuse, a budou tedy součástí obsahu hlavního textu.

Struktura konzultace bude následovná: Prvním předmětem diskuse bude rozbor základních charakteristik disciplinárních a teoretických studií. Ten nám pomůže osvětlit

charakter jejich rozporů, jež se podílejí na stavu krize blízkovýchodních studií. Potom se přesuneme k historickému záznamu hlavních milníků ve vývoji blízkovýchodních studií. Čtení oborové historie ukáže a doloží, že filozoficko-institucionální problémy a konflikty dané blízkovýchodními studiím do vlnky vedly k vytvoření oboru trpícího vědeckou nejistotou a četnými vnitřními rozepřemi, bez nástrojů a schopnosti jim efektivně čelit. Třetí kapitola bude pojednávat o konceptu státu, jak evropského a arabského, tak teritoriálního a suverénního, a shrne jeho využití v teoretických debatách oboru mezinárodních vztahů a blízkovýchodních studií. V závěrečné části předložím možné návrhy pro řešení mezioborového dilematu a pokusím se načrtnout cestu k hledání takového pojetí státu, které může existovat a přínosně fungovat na rozhraní univerzalistických disciplín a partikularistických oblastních studií.

TRHLINY V PROJEKTU SPOLEČENSKÝCH VĚD

Vědecká kolonizace regionu – kdo má nárok?

Máme-li se vrhnout do diskuse, bude, věřím, nejlepší začít u té nezákladnější otázky: *Jakým způsobem můžeme studovat a poznávat Blízký východ?* Odpověď však není tak přímočará ani jednoduchá jako otázka sama. Pokusme se tedy rozšířit otázku slovy Leonarda Bindera, která dobře vystihují ono základní dilema v jejím jádru: „*Je-li naším cílem rozumět subjektivním specifikům jiných kultur, je tohoto poznání možné docílit pouze v termínech a hranicích daných kultur, nebo existuje jistá forma univerzálních a objektivních specifik vědeckého poznání, která přesahují jednotlivé kultury a mohou vést vědce ke slučování pozorovaných jevů do výroků nebo realit přijatelných a platných napříč kulturami?*“ (Binder 1976: 10).

Pochopitelně nejde o problém, kterým by trpěla pouze BVS – problém je jedním z hlavních symptomů fundamentálních rozepří okolo chápání a používání pojmů jako „teorie“ a především „věda“. Dostáváme se tak až na kamenné dno ontologicko-epistemologických otázek týkajících se popisování a ztělesňování „druhých“ i otázky, zda je možné zachytit jejich podstatu za použití univerzálních modelů a konceptů. Zde, na samém dně nezákladnějších vědeckých sporů, se do křížku dostávají také MV a BVS jako součást širší polemiky, kterou Mark Tessler nazval „*kontroverzí teritoriálních studií*“ (Tessler 1999: vii).

Otázka charakteru společenské reality je neoddiskutovatelně otázkou *ontologickou*. Vědecké přístupy zaměřené na pozorování a odkrývání neměnných pravidelností a společenských „zákonů“ jsou ve své podstatě založeny na myšlence, že vlastnosti zkoumaných objektů jsou neměnné jak v čase, tak v místě. Tato (domnělá) stabilita společenské reality potom slouží jako pevně ukotvená spolehlivá půda, po níž se může věda pohybovat a hledat logicko-matematické pravidelnosti mezi „fixními“ objekty a významy a budovat tak univerzálně platné modely a teorie. Pokud by však byl tento zakládající předpoklad narušen nebo by nebyl aplikován důsledně, znamenalo by to, že existují takové aspekty společenské reality, které se vyvíjejí, a jejichž význam a vlastnosti se tím pádem v čase mění. A má-li na tento vývoj vliv i okolní prostředí, je pak nabourána i předpokládaná geografická univerzálnost vědění.

Střední (pozitivistický) proud anglofonních MV vychází z předpokladů zmíněné časoprostorové stability okolní reality, tedy z vlastního přesvědčení o zásadní roli vědecké metody v jejím poznávání a uchopování. Budující na comtovském naturalismu a holismu, humeovském empiricismu a wittgensteinovské lingvistické logice, logičtí pozitivisté věří v relevanci a validitu univerzálního poznání. Hlavní pozitivistické proudy disciplín pak vidí jednotlivé části jejich definičních oborů jako pouhé variace na obecně platné společenské zákony. Naprosto stejně pak musejí přistupovat pozitivističtí zástupci MV k Blízkému východu – jako k regionu řízenému stejnými obecnými pravidly a zákony, jakým podléhají všechny ostatní regiony.

Proti tomuto pojetí vědy a přístupu k poznávání reality se staví teritoriální studia, mezi která se řadí i BVS. Ta totiž odmítají zobecnování a redukování společenské reality na sérii dekontextualizovaných procesů, což působí poněkud ironicky, neboť jejich založení bylo součástí projektu sjednocování společenských věd, v němž BVS a ostatní teritoriální studia hrála *de facto* roli „sběračů dat“, která pak předávala univerzalisticky smýšlejícím disciplínám (Bilgin 2006: 581). Jejich odklon od disciplín však není překvapivý – je logicky přímo nevyhnutelný. Přistoupí-li totiž teritoriální studia na obecnost a univerzálnost disciplín, jejich definiční rámec působnosti pak splyne s rámcem disciplín a oblastní studia pak přijdou o vlastní *raison d'être*. Pro přežití BVS je proto nezbytné, aby propagovala obraz odlišnosti jejich regionu či jejich objektu studia obecně. Pouze tvrzením, že Blízký východ nezapadá do univerzálních teoretických modelů mezinárodních vztahů, mohou BVS přežít a nebýt „pozřena“ vyšší disciplínou. Nejde však pouze o existenční akademickou vypočítavost! BVS a ostatní oblastní studijní obory zdůrazňují důležitost regionálních kontextů ve formování společenských objektů sledovaných disciplínami. Podle nich mají pouze teritoriální studia nástroje potřebné k hloubkovému poznávání daného regionu, a tudíž pak pouze takto vybavené obory mají mít vrchní autoritu nad poznáním zahrnujícím „jejich“ oblast.

BVS jsou tak zastoupena lingvisty a regionálními odborníky na orientální historii, politiku, společnost, literaturu, náboženství a kulturní zvyklosti, kteří společně vytvářejí obraz výjimečného regionu, ne proto, že by se přes vlastní provinčnost neuměli přenést – náplň jejich práce je od samého založení BVS vbudována do struktur a procesů pro produkci poznání na jimi zvolené regionální úrovni. Namísto hledání transregionálních procesů a příčinností se tak BVS zaměřuje spíše na naraci hlavních historických událostí, charakterové analýzy politických osobností a popisy etnických a náboženských ideologií a zvyků. Oblastní studia jsou tedy ze své podstaty multidisciplinární. Uzavírá se nám tak kruh definice hlavního problému ve vztahu MV a BVS.

Nyní se podívejme na to, jak se tato dualita ve vědeckém přístupu k Blízkému východu projevuje konkrétně. Jsou MV a BVS rovnocennými oponenty?

Blízký východ jako řadový region?

Z toho, co bylo řečeno výše, je pochopitelné, že disciplíny mají tendenci nahlížet na Blízký východ jako na region jako každý jiný, kdežto teritoriální studia jako na region jako žádný jiný. Tato dialektika *stejnosti* (řadovosti) a *odlišnosti* (výjimečnosti) přidává zmatku do již tak značné komplexnosti reálných inter- a intraregionálních vztahů a souvislostí.

Jako jistou formu variace na tento problém vidí Valbjørn dělicí čáru mezi těmito dvěma druhy oborů ve způsobu, jakým jsou obory schopné inkorporovat, analyticky i konceptuálně, do svých rámců působnosti kulturní rozměr. Rozlišuje tak mezi *kulturně slepými* disciplínami a *kulturně zaslepenými* teritoriálními studii (Valbjørn 2004). Tím, že disciplíny (MV) odmítají vidět výjimečnost Blízkého východu (z důvodů, které byly nastíněny výše), odklání zrak od těch rysů Blízkého východu, které se vymykají jejich obecným předpokladům. Střední proud MV tedy nepřikládá kulturním aspektům společenského života příliš velkou roli, což může být (oprávněně) vnímáno jako jistá forma alibismu, kterým se disciplíny chrání před hlubší pravdou, a tou je to, že nemají k dispozici konceptuální a teoretické nástroje, kterými by mohly kulturní vrstvu reality zkoumat a vysvětlovat. O tom, že se MV snaží tento hendikep odstranit, svědčí především raketový vzestup konstruktivistických přístupů, které zdůrazňují kulturní fluiditu, tvárnost a vývojovost. Prozatím však zůstaňme u opodstatněného tvrzení, že pozitivistické proudy MV jsou kulturně slepé. Nejsou tedy schopné vidět například fakt, že meziarabská rivalita se v zásadních směrech liší od procesů konvenčního (evropského) státního systému. Politickými cíli nejsou nezbytně boje o územní zisk, ale o nastolení normativního řádu, jehož se snaží aktéři (nejen státní) dosáhnout symbolickými a ideologickými prostředky, a ne pouze

vojenskou mocí (například Barnett 1996, 1998). Silné státy tak často soupeří o přední posty v tomto normativním prostoru a začleňují jeho prvky do zahraniční politiky, aby tak mohly manipulovat vnitřní zájmy a nálady ostatních států, zatímco normativní diktáty regionální „arabské pospolitosti“ odrážejí malé a slabé státy od balancování silnějších (například i ve formování spojenečství s Izraelem) ze strachu o ztrátu domácí legitimacy – klasicky pojatá logika *raison d'état* tak v regionální politice Blízkého východu zcela nefunguje (Hinnebusch 2003: 64).

Naproti tomu – a v souladu s Valbjørnovým dělicím kritériem – můžeme obvinít BVS a teritoriální studia obecně z *kulturní zaslepenosti*. Jako následek uzavírání se před širšími teoretickými debatami museli specialisté BVS odstoupit od ambicí jevy vysvětlovat a přijali víceméně roli popisovatelů. Jejich zahleděnost do sebe samých a soustředění na regionální specifika, zvláštnosti a výjimečnosti vytvářely obraz regionu jako žádného jiného. Došlo-li na nutnost vysvětlení specifického jevu, tento „regionální narcisismus“ tlačil specialisty k regionálním konceptům a vlastní terminologii, někdy i v případech, kdy se nabízela zřejmější (a vědecktější) vysvětlení na úrovni disciplín. Islám a islamismus jsou zde naprosto typickým příkladem. Orientalisté jako Daniel Pipes a Bernard Lewis vidí islám a kulturu jím definovanou jako jeden z hlavních zdrojů konfliktu, regionální zaostalosti a regionální vzpoury: „*Nejedná se o nic menšího než o střet civilizací – třebaže iracionální, ale přesto historické reakce dávných rivalů proti našemu žido-křesťanskému dědictví, naší sekulární současnosti a šíření jich obou. Je zásadně důležité, abychom my na naší straně nebyli vyprovokováni k podobně historické, ale také podobně iracionální reakci proti tomuto sokovi*“ (Lewis 1990: 60).² Kultura se tu stává hlavní „proměnnou“ v analýze a vysvětlování regionálních událostí a vytlačuje tak stranou geopolitické přístupy disciplín, přístupy zdůrazňující například efekty mezinárodních struktur, globálního vládnutí a logiky formování aliancí na regionální politiku Blízkého východu. Stejně tak můžeme prověřit přístupy a myšlenky pánů Huntingtona, který s myšlenkou „střetu civilizací“ dále pracuje, a Pataie, s nimiž se zakrátko setkáme. Jejich vliv a „přínos“ do současných (politicko-společenských) debat je důležitý natolik, že by tato polemika byla jejich vynecháním neúplná.

Dělení oborů na kulturně *slepe* a kulturou *zaslepené* je však samo, navzdory jeho přiřazení elegantní, poněkud „krátkozraké“. Při bližším pohledu totiž zjistíme, že oba druhy oborů trpí oběma druhy nedostatků (Teti 2007: 122). Nejenže jsou MV obviňovány z kulturní slepoty, jsou zároveň kulturou zaslepené v tom smyslu, že svůj přístup k poznávání světa vyvozují ze specifické západní (angloamerické) historie a zkušenosti, kterou používají jako epistemické pravítko pro zkoumání „cizích“ regionů. Víra v platnost, univerzálnost a adekvátnost západní vědecké metody je tedy příznakem jisté (kulturní) zaslepenosti. BVS se zde ale do výhody nedostávají. Se stejnou kritičností jako u disciplín lze BVS nařknout z kulturní slepoty. Zní to skoro jako paradox, zejména považujeme-li kulturu za jeden z principiálních objektů specializace regionálních studií. Avšak právě tato zakořeněnost v kultuře a obsese regionálními zvláštnostmi – něco, co Fred Halliday nazývá „*regionální narcisismus*“ (Halliday 1995: 12) – může vést buď k tendencím vysvětlovat regionální jevy kulturním prizmatem a vytvářet tak zavádějící a neověřitelné kauzální spojitosti, anebo v (argumentativně) horším případě ke karikaturizaci regionu založené na rasových a etnických stereotypech, převládající ideologii, specifickém čtení historie a na regionálních zvyklostech. Dominance kultury ve vysvětlujících přístupech potom nutně končí u produkce esencialistických a vskutku orientalistických vyobrazení Blízkého východu. Kulturní slepota je tedy následkem nerefektovaného, statického a esencialistického chápání kultury.

Vracíme se zde tedy k základnímu ontologickému problému v jádru společenskovedních oborů ohledně původu společenských skutečností, jehož dopad je ještě posílen specificky nastaveným systémem institucionalizace poznání v akademických kruzích, o němž se zmíníme níže.

Společné rysy jako barikády?

V tomto bodu diskuse není nikterak těžké vidět disciplíny a teritoriální studia jako ontologicky – a tedy i epistemologicky a metodologicky – těžko slučitelné obory. Skutečnost je však o to podivnější v tom ohledu, že ke zdánlivé izolovanosti univerzalistických disciplín a partikularistických teritoriálních oborů přispívají i (a dost možná zejména) ty atributy, v nichž se oba proudy shodují.

MV a BVS jsou obory oba založené na empiričnosti poznání, tedy na předpokladu, že okolní svět se nám vyjevuje a je možné jej poznávat smyslovým vnímáním a zkušeností. Oba obory také předpokládají nezávislost a nezainteresovanost pozorovatele – pozorovatel nikterak neinterferuje s okolím či pozorovaným objektem, a může tak podat objektivní a nezkrácenou zprávu o jeho podstatě. Také debata mezi filozofickými pozitivisty a filozofickými realisty se sice v jistých směrech a jinými způsoby promítá do debaty mezi MV a BVS, ale v zásadě nepodlamuje jejich nároky na vědeckost. Navíc koncepty jako stát, vláda, společnost, válka, bezpečnost a mnohé další jsou sdílenými objekty a jevy vědeckého bádání.

Přes všechny tyto podobnosti a přes narůstající počet prací s potenciálními ambicemi na propojení oborů se dodnes neodehrála žádná vážnější změna v hierarchickém vztahu disciplín a teritoriálních studií. Proto, jak tvrdí Mitchell, „*genealogie teritoriálních studií musí být chápána v jejím vztahu k širšímu strukturování akademického vědění a v zápase vědeckém, zejména společenskovědním*“ (Mitchell 2003: 76). Výše zmíněné podobnosti dovolují totiž oběma oborům existovat vedle sebe jako vědní obory. Tento titul jim podle logiky a procesu organizace amerických akademických oborů dovoluje definovat, uzurpovat, monopolizovat a pojmut za vlastní určitou vrstvu či oblast společenské reality. MV tak definovaly a pojaly sféru společenského života vyskytující se na mezinárodní a globální úrovni (viz Wight 1966; Aron 1967; Ashley 1988). BVS, pro odlišení, deklarovala vědeckou specializaci na geografické území označené jako „Blízký východ“.³

V tomto ohledu stojí rozhodně za zmínku, že všechny obory, jak disciplinární, tak teritoriální, jsou v jistém smyslu „*teritoriální*“, neboť hlavní podstatou jejich existence, růstu a úspěchu je schopnost přesvědčit vlastní odběratele v akademických komunitách, politických sférách a širší společnosti jako takové, že právě ony jsou těmi nejvhodnějšími a nejkvalifikovanějšími studijními odvětvími pro přinášení poznání o (jimi) vytyčené oblasti společenského života. Zatímco je tato „oblast“ u teritoriálních studií vymežována geograficky, u disciplín je vytyčena především tematicky (ekonomika, politické systémy, mezinárodní vztahy, společnost, kultura, mysl a vědomí atp.). Akademická institucionalizace takto definovaných oborů výrazně napomohla k jejich izolovanosti a separaci, podrývající původně drženou vizi sjednocených společenských věd. Podobnosti mezi obory, jakými jsou MV a BVS, tudíž sahají hlouběji, než by se na první pohled mohlo zdát.

Zde tedy leží další důležitý důvod rozporů mezi disciplínami a teritoriálními studii. Jejich shodné vědecko-akademické atributy napomohly k oborovým definicím jejich okruhů působnosti, „tribalizaci“ akademie a k byrokratickému „rozporování“ společenské reality, což vyústilo v rozpory ohledně relevance univerzálního či partikulárního poznání. Podívejme se tedy blíže na vývoj tohoto vědecko-politického projektu z minulého století.

BLÍZKOVÝCHODNÍ STUDIA V HISTORICKÉ PERSPEKTIVĚ

Počátky blízkovýchodních studií

Blízkovýchodní studia vznikla díky vzájemnému působení evropských a amerických vlivů, zkušeností a přístupů. Američtí vědci, kteří měli historicky pouze nepřímé kontakty s Blízkým východem, byli schopni čerpat z bohatých evropských vědomostí a poznatků a Evropané se, na oplátku, nechali inspirovat novátorskými způsoby, jakými Američané dělali a organizovali akademickou práci mezi separovanými vědními obory.

Evropské znalosti o Blízkém východu byly nabyté fyzickou přítomností badatelů v regionu. Napříč regionem se otevírala vědecká a výzkumná centra zaměřující se na historii, společnost, politiku a kulturu Orientu. Americká univerzita v Bejrútu rozšířila svůj program o výzkum soudobých regionálních poměrů; v Tangeru Francouzi založili *Mission Scientifique au Maroc* (1904), která od roku 1906 publikovala *Revue du Monde Musulman*; v Káhiře byla v 1909 založena *Société d'Économie Politique* a začala vydávat *L'Égypte Contemporaine*, zabývající se průzkumy o poměrech současného Egypta (Mitchell 2003: 78–79). Historicky zásadním zlomem byl rok 1930, kdy londýnský *Royal Institute of International Affairs* zažádal o zpracování studie o vlivu západních mocí na arabský svět a Turecko od roku 1800. Úkolu se zhostili Sir Hamilton Gibb a Harold Bowen, kteří přišli s analytickým návrhem na „organickou studii života muslimských společenství a sil, ideálů a tendencí fungujících mezi nimi“ (Gibb – Bowen 1950). Práci rozdělili temporálně (před rokem 1800, po roce 1800, současnost) a kategoricky, na dvanáct vertikálních úrovnových oblastí (rodina, vesnice, průmysl, obchod, město, stát, náboženství apod.). Stěžejním přínosem těchto dvou orientalistů je však myšlenka, že islámský svět tvořil kulturní jednotu založenou na sdíleném kulturním jádru, kterou mohou rozluštit pouze orientalisté (Mitchell 2003: 81). Gibb později napsal k obhajobě svého orientalistického přístupu, že jeho funkce jako vědce je „předložit jádro svých vědomostí v chápání neviditelných faktorů, které vysvětlí proč raději než co a jak, a to přesně z toho důvodu, že by [vědce] neměl na data nahlížet jako na izolovaná fakta, vysvětlitelná sama sebou, ale spíše jako na součást širšího kontextu a hlubokého vhledu do kulturních zvyklostí a tradic“ (Gibb 1964). Jeho práce sklízela ohromné úspěchy i na druhé straně Atlantského oceánu, kam byl Gibb často zván, aby prezentoval výsledky svého výzkumu na přednáškách a konferencích. Právě poválečný přesun evropských orientalistů – včetně Gibba – do Spojených států definitivně dovršil evropský přínos do původní podoby amerických BVS.⁴

Edward Said (1978) ukázal, jak daleko do historie sahají západní popisy regionu Blízkého východu a odkdy byly tyto popisy – akcentující odlišnost a výjimečnost – systematicky produkovány pro politické účely západních mocností. Stává se však teprve nyní, že si podobné úvahy nacházejí cestu do akademických sfér a hrají roli v utváření a legitimizaci partikularistického oboru, hlásajícího intelektuální autonomii nad poznáváním Blízkého východu.

Mezitím se v amerických akademických kruzích odehrávaly institucionální změny potřebné pro pojetí nově vznikajících oborů. Za počátek vzniku teritoriálních studií se často uvádí schválení zákona o národní obraně a vzdělání (*NDEA – National Defense Education Act*) z roku 1958, jenž reagoval na rostoucí studenoválečné napětí a především na význam vypuštění ruské sondy Sputnik (Mitchell 2003: 77). Prapočátky BVS v Americe však mají kořeny hlubší, a ty jsou spojeny se soukromými investory, jakými byli například Ford a Rockefeller, kteří zásadně přispěli k financování nově vznikajících orientalistických center na univerzitách v Chicagu, Columbii, Pensylvánii, na Yaleově univerzitě a dalších. S koncem druhé světové války, dekolonizací a následným rostoucím vlivem Spojených států v (Amerikou) dosud nepoznaných regionech (o něž „soutěžily“ s podobně expanzivním Sovětským svazem) se však začínají vytvářet blízké vztahy mezi politiky a akademickými strukturami a dochází k jejich propojení. Výměnou za poskytování finančních prostředků na výzkum stát vyžadoval politicky využitelné poznání Orientu a jiných – „vznikajících“ – regionů, které byly v hledáčku amerických politických elit. Jistou překážkou představovalo typicky americké uspořádání (univerzitních a výzkumných) oborů a fakult podle objektů jejich zaměření (ekonomika, politické systémy, společnost, právo apod.).

BVS tak nestála pouze před problémem definice vlastního objektu a náplně studia – to nemohlo být jednodušší: rostoucí politicko-ekonomická důležitost Blízkého východu a nedostatek domácích expertů na tamní historii, politiku a poměry byly symptomy zjevné

„díry“ na akademickém trhu. Prohlášení Blízkého východu za suverénně legitimní oblast studia však vyžadovalo intelektuální „kolonizaci“ (doslova *vydobyti si*) společenského prostoru, který byl doposud okupován disciplínami, jež hlásají přístup k univerzálnímu poznání a používají koncept národního státu jako univerzální společenskou platformu pro studium individuálních oblastí a objektů. Za to, že teritoriální studia byla schopná uhájit svou legitimní existenci v očích univerzalistických disciplín, mohou vděčit dvěma faktorům. Zaprvé mohla teritoriální studia pomoci kompenzovat nedostatky plynoucí z „rozdrobenosti“ disciplín, vnášet do jejich rozborů pocit vědecké celistvosti a jako kontextová a jazyková platforma pomáhat vytvářet srozumitelné a detailní obrazy daných regionů. Zadruhé – a to je důležitější – byla teritoriální studia díky převzaté metodologii považována za dobrý zdroj a způsob získávání informací a dat z dálných regionů, které potom mohly disciplíny zpracovávat a tvořit (skutečně) univerzálně platné teorie a modely (a přenést se tak přes vlastní „provinčnost“), aniž by vědečtí teoretici museli opustit pohodlí domácího prostředí. Pouze prostřednictvím teritoriálních studií tak mohly disciplíny skutečně dosáhnout svých univerzalistických ambicí, které byly stejnou měrou kýžené a stejnou měrou předpokládány. Vytvořila se tak institucionálně-akademická hierarchie, založená na dělbě vědecké práce mezi teritoriálními studii a disciplínami.

Blízkovýchodní studia dohánějí vědecké standardy

Založení Asociace blízkovýchodních studií (*MESA – Middle East Studies Association*) v roce 1966, financované granty Fordovy nadace, je považováno za dokončení procesu profesionalizace a institucionalizace BVS jako vědeckého oboru (Kramer 2001: 9–10). To se odehrálo na pozadí krystalizace standardů vědecké metodologie, z níž se poté odvíjela vědecká praxe. Nová generace blízkovýchodních odborníků usilovala vymanit se ze starých orientalistických dogmat a tvořit objektivní vědecké poznání v souladu s novými metodologickými trendy.

Teorie rozvoje a modernizace byly v této době dominantními paradigmaty pro chápání Blízkého východu (Tamtéž: 13). Vědecká praxe zde šla ruku v ruce s americkým optimismem a vírou v univerzální platnost amerických hodnot a jejich duplikovatelnosti ve vzdálených regionech. Budující na pracích Walta Rostowa (například Rostow 1960), blízkovýchodní odborníci viděli region jako oblast přešlapující na prahu zásadního modernizačního průlomu, který měl vyústit v sekularizaci, urbanizaci, industrializaci a politicko-ekonomickou liberalizaci – zkrátka ve stadium rozvoje srovnatelného se západními zeměmi. Daniel Lerner, jehož text byl „manifestem“ tohoto směru, tvrdil, že „*čím Západ je nyní, tím se Blízký východ chce stát*“ (Lerner 1958: 47). Malcolm Kerr později shrnul převládající názor orientalistů jako přesvědčení, že muslimové „*neměli moc na výběr než se učít od Západu, imitovat, přejímat a hledat tajemství západního úspěchu, aby jej měli šanci dohnat*“ (Kerr 1983: 214). Avšak v rozporu s těmito vizemi – a k velkému zklamání (a ostudě) vědeckých odborníků –, Blízký východ nejevil známky věštěného racionálního progresu a kontraindikativní příklady se hromadily. Když se v roce 1975 Libanon, který byl napříč oborem považován za nejnadějnější příklad modernizace (viz například Binder 1966: vii), zhroutil pod tíhou občanské války, byla to poslední diskreditační rána pro rozvojové a modernizační paradigma a jeho proponenti je byli nuceni opustit. Důvěra v BVS poklesla – akademici nebyli schopni události vysvětlit, natož předpovědět, a navíc byli svědky pádu vlastního konceptuálního rámce, po němž následovalo částečné akademické vakuum.

O nic lépe si BVS nevedla na poli vědecké objektivity. Rozpory mezi standardy a ideály vědecké praxe a zájmy politických a soukromých sponzorů se začaly vyostřovat a vystupovat na povrch. Bodem zlomu byla arabsko-izraelská šestidenní válka v roce 1967 (Kramer 2001: 16–17). Ta totiž nadobro odhalila provázanost hlavních představitelů BVS a politických zájmových skupin. Náznaky existence těchto vztahů se projevily už od počátku šedesátých let. V roce 1964 byla například rozpuštěna Americká asociace pro

blízkovýchodní studia (AAMES) a ukončena publikace jejího časopisu *Middle Eastern Studies* po prokázání jejich (nepřiznané) afiliace s proamerickými a prosionistickými organizacemi (Zartman 1970: 5). Ze stejných důvodů (a ve stejném roce) byl ukončen žurnál *Middle Eastern Affairs*, jehož redakční tým, zahrnující odborníky z předních amerických univerzit, byl obviněn z podobných prohřešků (Winder 1987: 59–60). Objevovala se dokonce nařčení, podle nichž měli přední akademici pracovat na projektech navržených a financovaných americkou CIA (Mitchell 2003: 89–91). Šestidenní válka pak otevřeně prokázala existenci těchto politicko-akademických komunikačních a finančních sítí. Například na roční konferenci MESA, konající se několik měsíců po skončení války, nefigurovaly příspěvky tematicky zaměřené na politiku Izraele – byly staženy kvůli „citlivosti tématu“ (Mitchell 2003: 88). Stejně tak neochota hlavních představitelů BVS vyjadřovat se k arabsko-izraelskému konfliktu či jejich pokusy bagatelizovat jeho důležitost⁵ – navzdory jeho zjevné závažnosti – svědčily o širší akademické nesvobodě.

Rostoucí nepokoje uvnitř BVS a nespokojenost některých akademiků se stávajícími poměry a celkovým stavem BVS vyústily v postupné štěpení akademické obce, kdy se od středního proudu racionálních (vědeckých) materialistů začali oddělovat představitelé kritických přístupů. Například v roce 1971 byl tak založen Blízkovýchodní výzkumný a informační projekt (*MERIP – Middle East Research and Information Project*) jako intelektuální protiváha MESA. Celkem vzato, klesající objektivita, pochybné výzkumné zájmy, krachující validita jejich dominantních teoretických přístupů a vnitřní rozepře nechaly BVS na historickém rozcestí. Jejich záchrana (a prokletí zároveň) přišla na konci sedmdesátých let.

Saidovský zlom

Zklamání ze zdánlivého selhání dosavadních vědeckých přístupů ke studiu Blízkého východu vedlo část zástupců BVS k hledání nových teoretických rámců. Útočiště a inspiraci tato nová generace akademiků našla v latinskoamerické *dependencii* a teorii závislosti a založila již zmíněný kolektiv MERIP, jenž sloužil jako sdružující myšlenková platforma tohoto rodícího se směru. MERIP zdůrazňoval analytické přístupy zaměřené na studium politické ekonomie, politického útisku, subalterních skupin, struktur autoritářských režimů i jejich transregionálních vztahů a konečně izraelsko-palestinského sporu a palestinských práv (Mitchell 2003: 94–95).

Kritičnost tohoto směru však šla hlouběji, a to až k samotným ontologicko-epistemologickým kořenům BVS a jejich (orientalisticko-teritoriální) limitovanosti. Leonard Binder ve svém prezidentském projevu při výročním zasedání MESA obhajoval relevanci teritoriálních studií na základě jejich sdílené pozice, že „*skutečné poznání je možné pouze u objektů, jež skutečně existují, zatímco metody a teorie jsou pouhé abstrakce uspořádávající pozorování a ostatní vysvětlení podle neempirických kritérií [...] Otázkou je [...], zda události Blízkého východu ustanovují onu platnou jednotu a zda lze výsledky jejího studia označit za poznání*“ (Binder 1975: 4–5). Právě této doposud nezpochybněné analytické logice, vedoucí od „*objektů, jež skutečně existují*“ neproblematicky rovnou ke „*skutečnému poznání*“, začínají kritické proudy věnovat rostoucí pozornost. Do jaké míry je Blízký východ empirickým faktem a do jaké míry je utvářen pozorovateli? Existuje vůbec něco jako „*skutečné poznání*“?

Milníkem v rozvoji těchto přístupů bylo vydání veleúspěšného *Orientalismu* v roce 1978 palestinsko-americkým profesorem komparativní literatury Edwardem Saidem. Metodologicky Said vychází z francouzských poststrukturalistů, především z Derridy a Foucaulta, od nichž si vypůjčuje nástroje textové a diskurzivní analýzy a pojetí konceptuální souvztáhnosti mezi mocí a věděním. Said tedy chápe orientalismus (mimo jiné) jako společenskou „*instituci zabývající se Orientem – tedy instituci, která zkoumá výroky o Orientu, autorizuje nároky na něj, popisuje Orient a učí o něm, objasňuje ho a řídí;*

stručně řečeno, orientalismus je postupem, jímž Západ Orientu vládne, restrukturalizuje jej a spravuje“ (Said 2008: 13). Said pokračuje tím, že situuje „Orient“ do západního společensko-politického diskurzu, který systematicky konstruuje obraz Orientu v souladu se sebeidentifikačními a mocenskými zájmy a normami západních (imperiálních) mocností. Saidovu literární analýzu poté rozvíjí například Douglas Little, který zkoumá vlivy orientalismu na americkou zahraniční politiku ve 20. století (Little 2002). Souhrnně vzato, poznání tedy nejenže nemůže být objektivní (historie politických a akademicko-institucionálních zájmů v BVS je přesvědčivým příkladem), ale nemůže být ani nadčasové, což je dáno jak proměnlivostí diskurzivních konstelací, tak fluiditou významů designovaných popisů, jejich účelností a nahodilostí.

Orientalismus tak byl schopen od podlahy delegitimizovat celou genealogii zavedené formy studia a podstatně zpochybnit základní vědecké předpoklady dosavadního odborného bádání. BVS tak dostaly znatelně kritický, a co je důležitější, protizápadní háv. Z hlediska relevance BVS může být tento kritický obrat chápán zároveň jako záchrana oboru, ale také jako potvrzení jeho postupného pádu. Obrat nastal totiž v momentě vědeckého a legitimačního úpadku BVS, jenž se projevoval v postupné redukci akademických a profesorských postů, snižování finančních rozpočtů a zavírání výzkumných center. Nový konceptuální přístup pomohl definovat nový směr výzkumu a vлил tak krev do žil institucionálním strukturám BVS. Avšak tento nový přístup provázelo vědomí vlastní neschopnosti produkovat teoreticky informované vědecké poznání – tedy naplnit důvod vlastní institucionální existence. Navíc rostoucí kritičnost americké politiky ve vztahu k Blízkému východu měla za následek znatelné zhořknutí politicko-akademických vztahů. To souvisí s faktem, že BVS do značné míry přestala být „blízkovýchodní“ – do popředí studia se dostávalo terceto konceptů složené ze studia západního rasismu, amerického imperialismu a izraelského sionismu (Kramer 2001: 37). Arabská politika jako taková byla relegována do pozadí akademického zorného pole.

Nový orientalismus jako hrubá záplata?

Vzmeme-li v potaz pozici blízkovýchodních studií mezi ostatními obory, jejich historií, vědeckou filozofií a výzkumné výsledky, nelze se příliš divit, že BVS byla (a stále jsou) trnem v oku akademických zástupců, ale i politických představitelů. Podle těch prvních BVS neprodukovala nic jiného než partikulární a ateoretické poznání, tedy ne takové poznání, které by bylo jak prakticky využitelné, tak univerzálně platné. Jarrold Green tak nazval BVS „*pseudodisciplínou*“ a hanlivě je označil za „*onkologii*“ mezi společenskými vědami (Green 1986: 611).⁶ Ti druzí zase kritizovali BVS za to, že se zpronevěřila americkým zájmům a politickým strukturám, z jejichž lůna (a kapsy) kdysi sama vzešla. Jako jeden z následků „saidovského“ kritického obratu se totiž prohloubila propast mezi akademickými kruhy a strůjci (především americké) zahraniční politiky, kteří byli systematicky obviňováni z nedostatečné sebereflexe a z používání přespříliš esencialistických světónázorů, sloužících k účelové definici či legitimizaci národních rolí a cílů a k propagaci konkrétních politických zájmů (například Little 2002).

Zatímco oba proudy kritiky jsou zcela legitimní už jenom tím, že oba vycházejí z neschopnosti blízkovýchodních studií dostát vlastním závazkům a naplnit – byť jen některá – svá poslání, nelze tvrdit, že by si ostatní (a výše postavené) obory a disciplíny počínaly nějak lépe. Například ve své, chtělo by se říct až „inkviziční“, kritice „velkých disciplín“ viní Larry Diamond politické vědy ze způsobů, jakými shazují a znevažují přínos teritoriálních studií, zatímco ony samy nebyly a nejsou schopné jejich přínos a vhledy nahradit svými obecnými a univerzálně platnými modely a teoriemi (Diamond 2002). Podle něj nelze různorodé hrozby dnešního světa, zejména po událostech 11. září, uspokojivě interpretovat a čelit jim za použití jednoduchých matematicko-racionálních a mikroekonomických modelů, které mohou nabídnout pouze povrchový náhled do událostí skutečného světa. Podstata (obsah) se tak často upozadňuje ve prospěch metody (formy). Podobně jsou

na tom političtí činitelé a představitelé, kteří nás prozatím nebyli schopni, navzdory své kritice saidovské a postsaidovské vědecké tvorby, přesvědčit o její nepravdivosti.

Jako důkaz může sloužit nastupující popularita nového orientalismu (též označovaného jako neoorientalismus), který zaznamenal nebývalý vzestup po manhattanském teroristickém útoku a který se nezatěžuje přísnými standardy vědecké metody a praxe a nabízí tak jednoduchý a zřetelný návod pro metodu a praxi politickou. Nejedná se tu však o posun nikterak překvapivý. Dlouholetá impotence a neschopnost blízkovýchodních studií fundovaně a srozumitelně přispívat na polích vědecké teorie a politické praxe vzaly nemilosrdně zasvě. Zejména v době po 11. září se tak začínají oprašovat a dostávat do popředí názory obhajující návrat BVS ke svým orientalistickým kořenům (Bilgin 2004). Jedním z nejhlasitějších zastánců tohoto postoje v akademických kruzích je Martin Kramer. Ve své práci *Ivory Towers on Sand* Kramer nostalgicky vzpomíná a varuje: „*Orientalismus měl hrdiny. Blízkovýchodní studia žádné nemají a mít nebudou, dokud odborníci na Blízký východ znovu nenastolí alespoň částečnou kontinuitu s touto velkou a významnou tradicí*“ (Kramer 2001: 123). Především však Kramer volá po přístupu, jenž umožní vysvětlovat a předpovídat – po jakési orientalistické *problem-solving* teorii –, a tudíž schopného podílet se na tvorbě zahraniční politiky. Mezinárodní okolnosti začátku nového milénia podrobily BVS zkoušce a ta ukázala, že BVS podobným přístupem nedisponují a ani jej za dané situace uvnitř oboru poskytnout nemohou – naopak vyšlo najevo, jak málo pomoci a podpory BVS vůbec dokázala poskytnout.⁷ Strůjci americké zahraniční politiky se tedy obrátili na jiné zdroje. Pro letmou ilustraci zmíním dva takové.

Prvním z nich byl již zmíněný Samuel Huntington, který se proslavil v devadesátých letech tezí „*Sřet civilizací?*“, jež byla od samého počátku vnímána jako zahraničněpolitický manuál pro Spojené státy v postudenoválečné době (například Keen 2006). Náhradníkem Sovětského svazu se tedy podle Huntingtona měla stát „islámská civilizace“, jejíž spor se Západem sahá přes 1300 let hluboko do historie (Huntington 1993: 31). Druhým takovým příkladem je Raphael Patai a jeho nechvalně známý literárně „vědný“ počin *Arabská mysl* (*Arab Mind*), v němž Patai zkoumá kulturní vlivy islámské kultury na formaci arabských charakterových vlastností, psychiky a chování. Tyto autory zmiňuji proto, že obě jejich (silně) orientalistické publikace splnily svou „praktickou“ funkci, a to i například tím, že figurovaly na seznamu povinné četby amerických jednotek operujících na Blízkém východě a v přilehlých oblastech. A nejen to.⁸ Obě díla byla také různými autory označena za „bible“ amerických neokonzervativců. Je tedy evidentní, že epistemické nároky politických představitelů a institucí neustupují ruku v ruce s upadajícími a vnitřně rozpolcenými vědními obory a že nevědecké zdroje mohou hravě zastoupit ty vědecké.

Budoucnost BVS je však otevřená a není prozatím definitivně jasně, kterou cestou se obor vydá. Podle Pinar Bilginové se takové cesty nabízejí tři a všechny – ne náhodou – vycházejí z předchozích diskusí: a) vrátit se „zpátky do budoucnosti“ k orientálním studiím; b) pevně se ukotvit v područí disciplinárních společenských věd; c) teoretizovat z blízkovýchodní zkušenosti (Bilgin 2006). Existuje však ještě cesta čtvrtá, a tou je tvorba takového konceptuálního rámce, jenž by byl schopen přemostit ontologicko-epistemologickou propast mezi disciplínami a teritoriálními studii a umožnit mezioborovou komunikaci. Jeho možné základní charakteristiky rozvedu v poslední kapitole. Nyní se však přesuneme k diskusi o arabském státu a jeho místě v interdisciplinární polemice.

STÁT JAKO OBJEKT A NÁSTROJ VÝZKUMU

Moderní stát jako konceptuální kategorie

Koncept moderního suverénního státu je užitečný v mnoha ohledech – zmíním tři nejdůležitější. Zaprvé je teritoriální stát *globálním fenoménem* – potenciálně tedy představuje univerzalistický náhled na uspořádání společenského života do víceméně stejné

organizovaných územních celků. Zadruhé je stát *reálnou entitou* – jeho existence má reálné důsledky. Přestože mnozí koncept státu odepisují jen jako nepozorovatelnou „konceptuální abstrakci“ či „užitečnou fikci“, schopnost státu ovlivňovat výsledky společenského jednání, spojená s existencí separované státní identity a státních zájmů (obou neredukovatelných na jednotlivce či skupiny), vedla některé akademiky k tomu, že ke státu přistupují téměř (!) jako k plnohodnotné osobě (například Wendt 2004). A zatřetí může stát coby konceptuální kategorie fungovat jako referenční bod jak pro disciplíny, tak pro teritoriální studia a zprostředkovávat tak komunikaci mezi nimi.

Jasná a vhodná definice státu je tak naprosto základní podmínkou pro jakoukoliv smysluplnou analýzu, ale jak známo, formulovat takové vymezení je nevyhnutelně rovněž sisyfovskou prací. Pojetí státu se nabízí nepřehledně mnoho a mohou se v klíčových aspektech lišit, ba dokonce stát v opozici jedno k druhému v některých základních otázkách. Co je však bude vždy spojovat a co bude vždy stát v centru pozornosti při tvorbě nových definicí, je úkol a snaha odlišit stát od zbytku společnosti. Avšak právě tato nezachytitelná hranice mezi státem a společností komplikuje pátrání po takové definici státu, která by byla teoreticky propracovaná a zároveň univerzálně přijatelná.

Proto byl formální koncept státu v počátcích studenoválečného období odstaven a v souladu s rodícím se projektem sjednocení společenských věd zastiněn studiem politických systémů (Mitchell 1991). Toto studium slibovalo nejen, že překoná rozporuplnost v pojetí státu a jeho vymežujících hranic, ale také že odkryje obecně platné státoporné zákony, aplikovatelné i za horizontem západního světa. Nicméně, jak se ukázalo, politický systém jako soubor struktur vykonávajících politické funkce trpí stejnými nedostatky jako už před ním koncept státu – které instituce a struktury lze označit jako politické, a které již ne? Téměř jakákoliv forma společenské organizace totiž může být charakterizována jako zájmová, a tudíž v podstatě i jako politická. Není tedy divu, že tato teoretická slepá ulice vedla politické analytiky k pozvolnému návratu ke studiu státu a společnosti (viz Evans – Rueschemeyer – Scopcol 1985).

Tento posun od studia státu ke společenským systémům musí být ovšem také chápán v kontextu propojení amerických společenských věd a amerických politických zájmů, tedy v akademických podmínkách směřujících k totalizaci vědy, nepřiliš odlišných od těch, které způsobily intelektuální krizi uvnitř BVS, jak bylo zmíněno výše. Poválečná komparativní politika tak měla za úkol geograficky a teoreticky rozšířit svoji působnost a stát se „*vědomým nástrojem společenského inženýrství*“ (Mitchell 1991: 79), založeného na šíření západní politické zkušenosti. Tato skutečnost byla navíc učiněna o to naléhavější tím, že – jak začínalo být evidentní – mnohé (a výrazně zastoupené) oblasti světa zastávaly znatelně protizápadní politicko-ideologické postoje, které více a více utvrzovala a prohlubovala formující se studenoválečná realita. Západní politologický export do „nezúčastněných“ či (alespoň) nekomunistických oblastí se tak stal jedním ze základních kamenů americké zahraniční politiky a původní, úzce vymezené pojetí státu nestačilo k adekvátní aplikaci a naplnění rodících se politických zájmů. Například studium politické soudržnosti a občanské loajality – obě nesporně důležité stránky politické a státní reality – nevyhnutelně zavádí politické analytiky mimo formální rámec státu (vlády) do sítě společenských vztahů, nálad a zájmů – politických systémů. Přesto, jak bylo uvedeno, s sebou tento studijní odklon přináší přinejmenším tolik nových problémů, kolik se jich snaží vyřešit či obejít. Studium státu tak proto úplně nezaniká, naopak se postupem času opět vrací do centra studijní agendy.

S rozvojem oboru mezinárodních vztahů se pozornost rozšířila na externí dimenzi státu. MV ve svých disciplinárních úvahách o základních parametrech státu přinesly pohled na stát zvenčí jako na základní analytickou jednotku mezinárodní politiky (typicky například Waltz 1979; méně Morgenthau 1948). Tím byly schopny výrazně přispět do debaty o univerzálnosti/partikulárnosti poznání a do polemiky mezi disciplinárními a teritoriálními studii, prezentující samy sebe jako univerzalistický obor. Akademický poměr sil se tak

vychýlil na stranu obhájců státu jako autonomní, konceptuální a analytické jednotky. Z hlediska MV se státy, zejména v jejich postvestfálské reinkarnaci, vyznačují především teritoriálností a suverenitou (Biersteker 2002). Suverenita je jednou ze základních podmínek existence státu, neboť ustanovuje legitimitu jeho existence procesem vzájemného uznávání mezi podobně definovanými „jednotkami“. Jelikož neexistuje žádná politická autorita nad úrovní územního státu, suverenita jednotlivých aktérů je možná, je však podmíněna tolerantním smýšlením ostatních. Teritorialita je potom zároveň podmínkou i výsledkem tohoto procesu – moderní stát nemůže být jinak než územně uvázaný a jeho suverenita zpětně zaručuje a chrání jeho vlastnické právo k vytyčené oblasti a původní populaci. Toto konceptuální prizma nás nevyhnutelně dovádí k hlavnímu předpokladu pozitivistů a behavioralistů, a to že státy jsou v podstatě stejně koncipované aktéři – rozdíly v jejich chování jsou dány pouze odlišnými představami o vztahu mezi státem a jeho okolím (srovnej Bull 1977; Keohane 1984; Russett – Starr 1985; Waltz 1979; ale i Wendt 1999).

Formace a historický vývoj arabského státu

Navzdory poměrně bohaté škále definic státu se tradiční a moderní přístupy ke konceptuálnímu uchopování (evropského) státu často míjely s blízkovýchodní realitou (i Weberovo často užívané pojetí je přece jen založeno na typicky evropském uspořádání společenského života – například prostřednictvím „protestantské etiky“, kterou sám formuloval) a do arabského světa dorazily až v modifikované americké úpravě. Byly tak zpočátku instrumentalisticky využívány spíše jako weberovské „ideální typy“ pro srovnávání stupně vývoje Okcidentu a Orientu a k propagaci západních idejí o ideální organizaci společenského života. „Orientalistické“ síly panující v západních akademických obcích však systematicky odsouvaly stát do pozadí vědecké pozornosti a spokojily se s vysvětleními postavenými na kulturních a společensko-psychologických analýzách. Stát byl vnímán pouze jako výsledek kulturních a společensko-ekonomických procesů (Ayubi 1995: 10). Tato vědecká pozice se postupem času měnila spolu s politickým vývojem na Blízkém východě, který byl charakterizován rostoucí prominencí (a objemem) arabského státu.

Suverénní stát je, v kostce, evropským vynálezem a jeho přítomnost v arabských krajích je částečně výsledkem politické imitace a částečně koloniálního vývozu. O expanzi státu na Blízkém východě lze hovořit od 19. století, kdy státní byrokracie prochází strukturální proměnou (zahájenou tureckým sultánem), jejímž primárním účelem je upevnit sultánovu moc (jak interně, tak externě). Toto období, označované často jako *tanzimat* či období „defenzivní reformace“, podstatně rozšířilo rozsah státu. V minulosti, přestože neomylně despotický, nebyl stát monopolní politicko-sociální autoritou. Vůli státu mohl jedinec uniknout a hledat útočiště v sufismu, kočovnictví či u rodného kmene a žít tak mimo dosah státní politické moci a byrokracie (Ayubi 1995: 24). Expanzí státních struktur však stát získal politicko-administrativní kontrolu nad celým územím a nárokoval si tak monopolní vnitřní suverenitu.

Zásadní fáze ve vývoji arabského státu však přichází s evropským kolonialismem, který téměř okamžitě zapouští kořeny v troskách Osmanské říše a vyplňuje tak vzniklé mocenské vakuum. Nutno podotknout, že koloniální vlna přišla do regionu v několika fázích (počínaje rostoucí politickou přítomností, jež byla následkem osmanských strukturálních reforem, a konče mandátním systémem, uvedeným v platnost po rozpadu Osmanské říše) a že se arabská koloniální zkušenost lišila stát od státu. Přesto vždy šlo o nerovnocenný vztah, založený na uspokojování a upřednostňování politicko-ekonomických zájmů západních zemí vůči zájmům domácím a regionálním.

Na regionální úrovni byl Blízký východ ekonomicky přeformován do role producenta a vývozce primárních surovin (Owen 1981). Například vojenská porážka a následné snížení celních tarifů ukončily snahy o egyptskou industrializaci za vlády Muhameda Alího

a nahradily je agrární produkcí určenou pro vývoz (Hinnebusch 2011: 218). Potlačen byl rovněž intraregionální obchod – většina obchodních styků arabských zemí byla určena bilaterálním vztahem země s jejím západním patronem. Byly tak vytvořeny nové třídy, jejichž zájmy se shodovaly s exportními nároky koloniálních velmocí. Nejednalo se pouze o nové kapitalistické třídy, sloužící jako prostředníci mezi produkcí a exportem, ale také o způsob, jakým západní kolonialisté vybudovali a podřídili své potřebě byrokratické a administrativní struktury, zejména ty pořádkové a vojenské. Jejich nadměrná velikost – ale ne nezbytně rozvinutost – přetrvala koloniální éru a stala se pevnou součástí moderního arabského státu (Ayubi 1995: 12–13).

Ekonomickou periferizaci Blízkého východu souběžně provázelo postupné teritoriální rozdrobení regionu na jednotlivé státy. Tyto státy byly ve všech směrech slabé, což bylo dáno jak jejich malou velikostí, tak jejich „umělostí“, která vytvářela rozpory mezi nově navrženými státními hranicemi a cítěním arabského lidu, frustrovaného zmařenými nadějami na národní sebeurčení (Halliday 2002). Zároveň byly vytvořeny nové vládnoucí elity, které byly záhy kooptovány imperiálními mocnostmi za příslibu materiálních podílů na ziscích plynoucích z rozvíjejícího se imperiálního systému, což jenom rozbourilo vztahy mezi formujícím se státem a společností. Tato nedostatečná legitimita se projevila v neschopnosti státu sebevědomě a efektivně prosazovat svoji vůli a politiku – jinými slovy, v absenci státní hegemonie (Ayubi 1995).

Přes zjevnou slabost arabského státu, která se projevuje jak v regionální, tak v domácí politice, blízkovýchodní státní systém odolal interním a externím tlakům prosazujícím reformu. Byl schopen přežít dokonce i období panarabského nacionalismu, který nedokázal vyvrátit zapuštěné základy státního systému, stvrzené zakládajícími dokumenty Ligy arabských států. Barnett dokonce tvrdí, že arabský nacionalismus paradoxně přispěl k ochraně států, neboť zvýšil symbolickou a normativní soutěživost mezi nimi (Barnett 1998). Celonárodní programy tak buď ztroskotaly v začátcích, nebo měly pouze krátkou životnost. Podobný osud měly i ambice „velkých vůdců“ a jejich pokusy o dosažení regionální hegemonie a změnu geopolitických čar – ty byly často zmařeny intervenujícími západními mocnostmi, jež se snažily udržet regionální stabilitu a mocenský *status quo* (Lustick 1997).

Celkem vzato, zainteresovanost arabských států do globálních politicko-ekonomických struktur a jejich politická slabost, plynoucí z jejich nelegitimity a neschopnosti adekvátně a nenásilně řešit vnitřní napětí a zajistit společenskou prosperitu, postupně zvyšují společenskou nespokojenost, podřívají státní autoritu a posilují (a radikalizují) společenský disent. Jako zásadní se jeví zdánlivá „umělost“ arabského státu – stát, státní suverenita a hranice zde nejsou organickým a evolučním výsledkem vnitřní politické soutěže společenských tříd a zájmových uskupení a jejich vztahů s okolním světem (jako u států evropských), ale výsledkem inteligentního designu, vedeného zájmy, požadavky a vizemi evropských mocností.

Arabský stát v interdisciplinární polemice

Nyní přejdeme k posouzení moderních přístupů, které nejvíce ovlivnily teoretickou debatu blízkovýchodních vztahů a které se soustředí na arabský stát. Jejich rozbor nám pomůže určit míru interdisciplinarity, s níž jednotliví autoři pracují. Samy MV v tomto ohledu přispěly zejména neorealistickými přístupy, reprezentovanými jejich prominentním zástupcem Stephenem Waltem. V jeho díle *Origins of Alliances* (1987) – v úplném souladu se strukturálními realisty – Walt dokazuje, že chování arabských států potvrzuje předpoklady o mocenském balancování jako o dominantní formě mezistátní politiky. Kulturní identita hraje zanedbatelnou roli, a je-li zohledňována, působí na arabské státy spíše jako rozdělující faktor, což posiluje důležitost politiky vyvažování. Walt však sám přiznává, že existují jisté ideologické a symbolické bariéry, které odrážejí státy od vytváření takových spojení v regionu, jaké by realisté předpokládali – především spojení

slabých arabských států s Izraelem (Walt 1987: 205). Walt, a neorealisté obecně, však těmto nepravidelnostem nepřikládají váhu, neboť redukuje důležitost ideologie na její schopnost vytvářet spojení mezi státy se stejnou kulturní vizí (kritika Waltova přístupu viz Barnett 1996). Dalším autorem píšícím v duchu neorealismu je Birthe Hansenová, která se na rozdíl od Walta zaměřuje výhradně na politiku Blízkého východu po ukončení studené války a pozoruje alianční změny arabských států způsobené přechodem od bipolárního systému k unipolárnímu mocenskému uspořádání (Hansen 2001). Přístup obou akademiků k poznávání a vysvětlování procesů blízkovýchodní politiky je však tožný – oba využívají univerzálně účelné nástroje disciplinárních MV.

Carl Brown nabízí pozoruhodnou kombinaci strukturalismu a kulturní analýzy. Hlavní dynamiku politiky arabských států vidí Brown ve zvláštním vztahu mezi politikou západních velmocí, které region rozdělily (multipolarizovaly) a dokázaly si udržet svoji politickou přítomnost v regionálních záležitostech, a „diplomatickou politickou kulturou“, kterou blízkovýchodní státy získaly v pozůstalosti po zaniklé Osmanské říši (Brown 1984). Tato specifická *diplomatická kultura* se podle Browna projevuje zejména častými změnami spojeneckých struktur, intervenční politikou západních mocností, „nulovým součtem“ politických výměn a reaktivní politikou nastavenou na vyrovnávání skóre. Výsledkem je regionální „homeostáze“ – dlouhodobý stav vyvolaný diplomatickým stylem, jenž nedovoluje arabskému státu aspirovat na pozici regionálního hegemona (Brown 1984: 16–18). Je však nutné poznamenat, že aspekty blízkovýchodní politiky, které Brown vysvětluje partikularitami arabské politické kultury, lze daleko úspěšněji a univerzálněji vysvětlit teorií rovnováhy moci operující v anarchickém multipolárním prostředí. „Homeostáze“ není poté nic jiného než výsledek mocensky vyváženého systému.

Konstruktivistické křídlo systematických přístupů k Blízkému východu nejprominentněji zastupuje Michael Barnett. Jako cíl si Barnett klade vysvětlit „normativní fragmentaci“ mezarabské politiky (Barnett 1998: 49–52). Pracuje tak s myšlenkou, že chování arabských států bylo omezeno a často i řízeno jejich individuálními vztahy se západními zeměmi a Izraelem, ale zejména také jejich oddaností ke sdílené arabské identitě a jejím významem. Státně definovaná zahraniční politika, která nahradila upadající nadnárodní pokusy o regionální jednotu, a její specifické manifestace ve vztazích k Izraeli, Západu a sousedním arabským státům, potom vedly ke zmíněné normativní rozdrobenosti. Třemi hlavními hnacími silami regionálních procesů jsou podle Barnetta státní suverenita (pozůstatek evropského kolonialismu uchovaný v platnosti Ligou arabských států); touha arabských politických zástupců udržet svoji moc (nutnost hledat rovnováhu mezi imperativy zahraniční politiky, „celoarabskými“ zájmy a požadavky jejich populací); a proměnlivé chápání arabismu i jeho efekty na evoluci zahraniční politiky arabských států (Barnett 1998: 29–50). Existence arabského státu tak byla univerzálně přijata nově vytvořenými (a prozápadními) politickými elitami, odmítnuta však byla (také téměř univerzálně) arabským lidem, pro něž byl stát překážkou na cestě k národní jednotě (Barnett 1993: 290). Panarabský regionální prostor, přesahující hranice arabského státu a definovaný společným jazykem a kulturou, potom vytvořil jistou formu veřejného prostoru, v němž myšlenky, názory a kritiky mohly být tvořeny a šířeny (Noble 1991).

Také otázka odlišnosti evropského a arabského státu je v interdisciplinární polemice často zvažována. Základní rozdíl zde vidí například Rolf Schwarz v historickém procesu formování státu. Svoji konceptuální analýzu zakládá na Tillyho pracích pojednávajících o dialektickém vztahu mezi státem a válkou (Tilly 1975, 1985). Tilly vysvětluje fenomén moderního evropského státu jako výsledek organizované těžby, hromadění a manipulace zdrojů za účelem vedení válek, které potom zpětně definují teritoriální podobu státu – jeho hranice. Schwarz rozvíjí hypotézu, že tento proces historické státní formace se v případě arabského státu neodehrál – jeho hranice byly určeny exogenně, tedy ne jako výsledek státní kontroly a efektivní byrokratizace produkčního procesu (Schwarz 2008: 601). Přestože existují a jsou rozsáhlé, byrokratické struktury v arabských státech slouží spíše jako

zaměstnavatel poslední instance než jako efektivní nástroj státní politické ekonomiky (Tamtéž). V tomto porovnání se arabský stát jeví jako naprostý opak moderního evropského státu, a to z nemalé části i ve způsobu, jakým získává příjem a kapitál. Ten má u arabského státu často formu renty. Rentiérský stát si tak může udržet jistou míru autonomie od své domácí společnosti díky hojnosti přírodních zdrojů dostupných na daném území. Renta získaná z prodeje primárních komodit na globálních trzích (nebo obdržena jako odměna za politické ústupky) je poté distribuována do domácího prostoru formou veřejné sociální politiky. Řada regionálních odborníků tak zkoumá specifické aspekty této formy státního zřízení a jeho dopady na ekonomický rozvoj, politickou legitimitu, zahraniční politiku, ale také na demokratizaci (viz Beblawi 1987; Luciani 1987; Mahdawy 1970).

Nazih Ayubi, operující na úrovni státu, vysvětluje politickou slabost arabského státu (sám vytváří konceptuální prototyp nazvaný *arabský stát*) konceptuální kombinací artikulovaných modů produkce a politického korporativismu. Artikulovaný produkční modus má v arabském případě formu složenou z různých produkčních režimů (závlahový, pastevcecký, dálkový obchod apod.) a historicky sváděl k politicko-ekonomické trajektorii odlišné od evropských zemí, a to především v tom, jakým způsobem bránil vzniku mocných a „nezávislých“ feudálních a buržoazních tříd v regionu (Ayubi 1995: 80–82). Aby byl udržen řád mezi těmito odlišnými výrobními režimy, razí stát politiku korporativismu (klientelismu), pomocí níž inkorporuje rozmanité produkční sféry do svých struktur. Tyto znaky arabské „politické kultury“ byly podpořeny imperiální politikou a přenesly se tak do rodících se moderních států. Ayubi vydatně čerpá z gramsciovské myšlenkové tradice a dochází k závěru, že arabský stát za zmíněných podmínek nemá strukturální předpoklady pro dosažení (přirozené) domácí hegemonie – loajalita ke státu není získávána automatickou asociací soukromého sektoru, ale provázanou sítí politicko-ekonomických vztahů, v jejichž centru se stát nachází. Kvůli upadající legitimitě jsou poté arabské státy odkázány k získávání podpory pomocí distribuce materiálních prostředků a – nezřídka – i za použití organizovaného násilí.

Podobně jako Ayubi se Lustick (1997) zamýšlí nad tím, proč se v kontextu Blízkého východu nepodařilo jednomu nebo více státům dosáhnout hegemonie, v tomto případě však myšleno ve smyslu regionální velmoci. Podle něj je potřeba hledat vysvětlení v hegemonii převládajících západních norem a struktur, které vytvořily blízkovýchodní státní systém a pomáhaly udržovat jeho neměnnost (Lustick 1997: 657). Status arabských států jako „opozdilců“ (pozdních přichozích) v mezinárodním systému již dominovaném západními mocnostmi je paralelně vnímán jako důvod jejich politické „malosti“ a nevyspělosti. Lustick však nezapomíná připomenout vysoký stupeň neustupující penetrace západních mocí do politických a ekonomických struktur regionu, stejně tak jako systematické podrývání a oslabování státníků a politických autorit aspirujících na roli regionálních hegemonů. Tuto myšlenku také rozvíjí Raymond Hinnebusch, když empiricky a historicky umísťuje Blízký východ na periferii globálních struktur, a tedy do pozice politicko-ekonomické závislosti (Hinnebusch 2011). Chování států pak, na rozdíl od realistů a konstruktivistů, podle něj vysvětluje nejlépe strukturalismus a teorie světových systémů, neboť jejich politicko-ekonomická inklinace tíhne ke státům v jádru (kapitalistického) systému (Hinnebusch 2011: 224). Stephen David argument doplňuje o poznatek, že se tímto chováním státní elity oddělují od zbytku společnosti a sledují státní/režimní zájmy namísto zájmů národních, které mohou být – a často jsou – ve vzájemném rozporu (David 1991). Protivníky arabského státu tudíž nejsou ani tak další (sousedské) státy, jako spíše vnitřní opozice. Zahraniční politika tedy stojí na omnibalancování – budování spojeneckých a obchodních vztahů se vzdálenou mocností a jejich využití k potlačování domácích opozičních skupin.

Přístupů k arabskému státu, jak tento krátký výčet ukázal, nabízí literatura mnoho. Na jedné straně kontinua tak můžeme zřetelně rozeznat univerzalistické přístupy disciplín

(Walt, Hansen, Schwartz, Lustick, Hinnebusch, David a další) od partikularistických oblastních studií (Brown, Beblawi, Luciani, Mahdawy a jiní) na straně opačné. Pozice dvou zbývajících zmíněných autorů se nachází kdesi uprostřed této osy. První z nich, Ayubi, otevřeně využívá multidisciplinarity. Jeho výzkum je však veden a regulován obsahem jeho výzkumné otázky spíše než konkrétním a specificky definovaným teoretickým rámcem. Proti tomu Michael Barnett nabízí vlastní teoretickou a konceptuální optiku ke studiu blízkovýchodních vztahů, která je pečlivě sestavena z elementů vypůjčených jak z MV, tak z BVS. Vychází tím z vlastního přesvědčení, že konstruktivistické MV mohou pomoci vysvětlit hlavní dynamické proudy arabské politiky a že arabská politika sama může pomoci studentům MV přemýšlet o světové politice analytičtěji a kreativněji (Barnett 1998: 238). Na otázky, co je na Barnettově přístupu tak zvláštního a jakým způsobem může jeho obecný postoj posunout interdisciplinární debatu o krok dopředu, odpovídá následující (závěrečná) kapitola.

KUDY Z PASTI VEN?

Jakým způsobem lze tedy přemostit onu ontologicko-epistemologickou disciplinární propast, o níž byla řeč výše? Jakým způsobem (a jakým oborem) lze poznávat Blízký východ tak, aby byla zachována delikátní vyváženost mezi jeho regionálními specifiky a prakticky využitelnou obecností mezinárodních a globálních struktur a procesů, v jakou věří disciplíny? Možností k řešení této problematiky se nabízí mnoho, některé byly již nastíněny výše nebo přímo vycházejí z předchozích debat. Ponecháme-li však stranou diskusi o tom, že by některé obory měly ustoupit a dát přednost jiným (jako v duelu BVS a MV) nebo že by jistá cílová skupina měla být privilegovaným odběratelem poznání (například političtí aktéři a stratégové), potom již řešení tolik nezbyvá.

V této situaci se jako nejpřínosnější a nejslibnější jeví využití konstruktivistického přístupu, který od konce minulého století dokázal vzbudit velkou pozornost a jeho vliv stále roste. Jeho přívrženci, mezi něž se řadí například i Morten Valbjørn (2004), věří, že „kulturní obrat“ vyvolaný konstruktivismem může vytvořit společný jazyk a epistemickou platformu, která bude příznivá pro mezioborovou komunikaci a výměnu a bude svádět obory k bližší vzájemné interakci.⁹ Řada autorů zmíněných výše jasně usiluje o nalezení podobného interdisciplinárního „mostu“ a někteří z nich se již o konstruktivismus sami opírají (především Barnett, dále například Lynch 1999). Často je tak konstruktivismus využíván k vysvětlení arabské mezinárodní politiky identifikací procesů tvorby specifických identit a norem a jejich interakcí. Je to však jiný aspekt konstruktivismu, a sice konstruktivismus coby proces vzájemného seburčování mezi jedinci (aktéry) a strukturami, který by si zasloužil bližší pozornost pro tuto konkrétní problematiku.

Moderní stát nepochybně vykazuje důležité strukturální charakteristiky. Je zároveň strukturou, která vytváří zdání vlastní autonomie, nezávislosti a externality. Je proto vhodné vnímat stát jako strukturální efekt¹⁰ – výsledek jednání a materiální, normativní, ideové či mocenské interakce, který však nelze redukovat na pouhý soubor jednotlivých částí. Efekt a význam jeho stavebních bloků je umocněn jejich vzájemnou komplementaritou, sdíleným zaměřením a dělbou práce. Stát tak nejenže je výsledkem jednání, může také individuální či skupinové jednání zpětně formovat, ovlivňovat a evokovat tak dojem autonomie. Například jednou z definujících vlastností státu je jeho teritorialita. Tím, že stát vytyčí vlastní územní meze a pověří sám sebe absolutní kontrolou nad děním a pohybem na hranicích, pomáhá definovat a vytvářet národní entitu, jejímž opatrovníkem se stát může později prohlásit a upevnit si tak vlastní legitimitu, mocenské postavení a autonomii (stát se *národním státem*).

Stát se v tomto pojetí tudíž stává výsledkem vnitřních (domácích) a vnějších (mezinárodních, transnárodních) procesů, přičemž má sám možnost do těchto procesů vstupovat, reagovat na ně, manipulovat jimi a iniciovat je. Hlavním problémem však zůstává

téma motivace jednání. Nevíme-li, za jakým cílem je jednání vedeno, nemůžeme tyto a podobné přístupy k problému jednání a struktur přesvědčivě použít jako teoretický nástroj vědecké analýzy. Kdy a proč se dostává jednání jedinců, skupin, států a států do rozporu, ne-li přímo do existenčního konfliktu? Proč některé struktury zůstávají neměnné a jiné se mění, postupně či náhle a výrazně? Do jaké míry je jednání determinováno a směřováno okolními strukturami? Co když struktury nejsou vždy pouze pasivními určovateli a navigátory, ale jsou aktivními a pružnými aktéry, se schopnostmi předpokládat jednání, adaptovat se a reagovat? Potřebujeme tedy víceúrovňové pojetí motivovaného jednání, neboť pouze to nám umožní zachytit a pochopit míru strukturálního determinismu, ale zároveň také stupeň umocnění efektu jednání v přítomnosti podpůrných struktur. Psychologické modely lidské motivace založené na univerzálnosti základních lidských potřeb nám tak mohou posloužit jako vodítka ke konceptualizaci modelu motivovaného jednání a produkce struktur.¹¹

Stát tudíž může být vyobrazen jako jeden ze strukturačních výsledků motivovaného jednání jedinců a skupin. Jeho účel a existence jsou podmíněny jeho schopností (pracovní náplní) efektivně spravovat a dohlížet na mezilidské procesy a vytvářet a zaručovat společenský blahobyt sloužící jedincům k uspokojování základních potřeb a seberealizaci. Tato souvztažnost mezi státní legitimitou¹² a lidskými potřebami není důležitá pouze pro konceptuální uchopování státních funkcí a zájmů, ale také pro vysvětlování řady aspektů domácí a zahraniční politiky.

Konkrétně arabský stát se v tomto pojetí stane výsledkem dialektiky nesourodých a často protichůdných domácích a mezinárodních strukturačních procesů, což pomůže vysvětlit jeho upadající autoritu, jeho ekonomickou a politickou slabost a jeho zdánlivou „bez-zubost“ v řešení politicko-sociálních problémů. S podobnou výbavou dokážeme také vysvětlit a zachytit dopad dominantních (západních) politicko-ekonomických struktur na vývoj událostí na Blízkém východě (fungujících jako překážky národní a individuální seberealizace), předefinovat koncept politické legitimacy a vysvětlit tak emancipační rozměr politiky blízkovýchodních vztahů. Na propast mezi arabským státem a jeho domácí občanskou společností lze tedy nahlížet jako na – empiricky doložitelný – rozpor mezi zájmy a potřebami arabského lidu a diktáty globálních struktur (řízených zájmy a potřebami společností hegemonního Západu). Suverénní stát obecně představuje konceptuální hranici mezi zájmy domácí společnosti a mezinárodními zájmy, čímž je mu přiřknuta role dvojího vyjednavče. Pro suverénní arabský stát je však z historicky daných důvodů a důvodů souvisejících s logikou globálního ekonomického systému typická „neorganická“ a rozporuplná pozice mezi těmito dvěma světy.

* * *

Studie operující na hraně disciplinárních a regionálních oborů a zabývající se politikou Blízkého východu existují a jejich počet a vliv narůstá. S každou novou prací se tak nejen nabourává dlouho držená ortodoxie mezioborové hierarchie, systematicky nadřazující disciplinární obory nad obory oblastní, ale také na řadě míst padají zdi a ploty mezi dlouho izolovanými obory ku prospěchu vzájemné komunikace a spolupráce. Jde o úkaz a trend velice vítaný, třebaže poněkud opožděný. Přestože mnozí autoři usilují o oborové přemostění a vytvoření „mezinárodních vztahů Blízkého východu“ a přestože byla v tomto směru odvedena spousta akademické práce, je zřejmé, že tyto pokusy mají před sebou ještě ohromný kus cesty a že konceptualizace, formulace a institucionalizace intelektuálních základů tohoto „mostu“ budou nadále představovat pro studium Blízkého východu značnou výzvu.

Účelem této konzultace bylo přiblížit filozofické, vědecké a institucionální realie, které interdisciplinární komunikaci brání, a pokusit se navrhnout teoretický přístup schopný některé z těchto problémů vyřešit – přístup, v jehož středu je stát stojící na hranici národní

a mezinárodní sféry. Stát konceptualizovaný jako dialektický výsledek domácích a globálních (mezinárodních) strukturačních procesů tak může sloužit – mimo jiné – jako telegrafní drát mezi regionálními a disciplinárními studii a zapojit obě oblasti do jednoho společného výzkumného projektu.

- ¹ Termín „arabský stát“ je v článku používán synonymně s pojmem „blízkovýchodní stát“ pro označení reálné a empirické přítomnosti *státu* v daném regionu. Jde o stát, který zvnějšku vykazuje známky suverenity a teritoriálnosti, zatímco jeho vnitřní strukturační konstelace jsou výsledkem specifického historického vývoje a kontextu. Otázky o *řadovosti* či *unikátnosti* arabského státu tedy do velké míry spočívají ve volbě výchozí analytické úrovně, která se v případě MV a BVS může často lišit.
- ² Zde je nutné doplnit, že pozdější Lewisova tvorba doznává částečného obratu od orientalistického kulturního statismu a dává větší prostor otázkám reflexe, modernizace a možnostem pokroku (Buruma 2004).
- ³ Původ označení „Blízký východ“ („Middle East“) je připisován americkému námořnímu stratégovi Alfredu T. Mahanovi, který tak v roce 1902 označil oblast *mezi* Arábií a Indií v článku publikovaném v *National Review*. Moderní definice se mnohdy liší, ale obecně vzato se do širšího Blízkého východu počítají státy s většinovým arabským zastoupením obyvatelstva společně s Izraelem, Tureckem a Íránem, které do arabských politických dialogů často vstupují. Rostoucí oblibu mezi anglicky píšícími autory proto získává označení *MENA* (*Middle East and North Africa*), jejíž krkolomný český protiklad *BVSA* pravděpodobně nebude mít v našich končinách ty nejlepší vyhlídky na úspěch.
- ⁴ Mezi dalšími evropskými orientalisty, kteří překročili oceán a chopili se předních pozic v rozbíhajících se studijních projektech, byli například Bowen, Breasted, Hitti, Grunebaum, Rosenthal a další.
- ⁵ Například v listopadu 1967, v předvečer inaugurační konference MESA, její první prezident Monroe Berger pronesl, že Blízkému východu „ubývá důležitost pro americkou politiku v porovnání s Afrikou, Latinskou Amerikou a Dálným východem“ (Berger 1967: 16).
- ⁶ Přirovnáním BVS k *onkologii* Green poukazuje na fakt, že oba obory jsou založeny především na popisnosti jevů a úkazů, méně pak již na efektivních (a zaručených) předpisech postupů pro samotné jednání.
- ⁷ Svými kritickými postoji k americkým projektům v Afghánistánu a Iráku byli představitelé BVS nařčeni z „poškození americké blízkovýchodní politiky“ (Khalidí 2004). Konflikt se dokonce v listopadu 2003 přesunul na půdu amerického Kongresu, kde byla BVS obviněna ze zneužívání vládních financí. Rezoluce 3077, která z procesu zvešla, posílila vládní dohled na produkci blízkovýchodního poznání v Americe tím, že podříkla BVS doзору organizací a institucí, jako například zájmově kontroverzní *Campus Watch* nebo Ministerstva vnitřní bezpečnosti USA (*United States Department of Homeland Security*).
- ⁸ Huntingtonova kniha byla po řadu let, zejména v letech intenzivních amerických operací na Blízkém východě, uváděna v příručním dokumentu *The U.S. Army Chief of Staff's Professional Reading List*, sloužícím k „porozumění historii americké armády, globálně strategickému kontextu a trvalým válečným lekcím“ (vydání 2004). Podobnou popularitu v neokonzervativních a armádních kruzích měla (má?) i Pataiova *Arabská mysl*, a to do té míry, že její nové vydání (2002) obsahuje předmluvu od plukovníka Norvella B. De Atkina, který působí jako instruktor pro Blízký východ na John F. Kennedy Special Warfare School. Objevily se dokonce spekulace, že Pataiovy arabské psychologické rozborly nesloužily pouze jako učební materiály, ale také jako zdroj inspirace pro návrhy výslechových, věznicích a mučičích taktik pro arabské zajatce amerických jednotek (Hersh 2004; Whitaker 2004).
- ⁹ Valbjorn používá pojem „vzájemného zavlažování“. V sympatické metafoře přirovnává intelektuální proudy MV a BVS k dvěma hlavním vodním tokům v regionu a klade si otázku, jak zajistit, aby území mezi těmito toky (Mezopotámie) bujně vzkvétalo a neproměnilo se v „poušť“. Konstruktivismus může představovat ono irigační řešení.
- ¹⁰ V tomto ohledu se připojují k úvahám Timothyho Mitchella (1991), který navrhuje, aby byl stát studován a chápán jako strukturační efekt, konkrétně jako „metafyzický efekt praktik, které vytvářejí dojem existence těchto struktur“ (Mitchell 1991: 94). Stát tedy neexistuje jako autonomní aktér oddělený od společenosti. To, že tak často vypadá a působí, je dáno procesy specifické organizace, temporálních uspořádání, funkčních specifikací a metod doзору a kontroly, které dohromady vytvářejí dojem oddělení státu a společenosti.
- ¹¹ Teoretických přístupů k motivaci lidského jednání se nabízí mnoho: Burton 1990; Maslow 1943, 1962; Max-Neef 1991; Rosenberg 2003 a další. Jelikož tyto modely pracují s – jak jejich autoři tvrdí – *univerzálními* kategoriemi lidských potřeb, mohou si také strukturační teorie, které s nimi pracují, nárokovat jistou míru univerzality.
- ¹² K problému politické legitimacy se vyjadřují i autoři zmínění výše, především Weber a Gramsci. V kontextu Blízkého východu to jsou pak hlavně Hudson (1977) a Ayubi (1995). Legitimita v jejich pojetí je chápána jako politická komodita, kterou stát buď již vlastní, nebo ji aktivně vytváří hegemonickými procesy a budováním společenského souhlasu. Jakými procesy se však stát vůbec dokáže dostat do hegemonické pozice? Legitimita není pouhým výsledkem politické hegemonie, ale především jejím *předpokladem* – fakt, který literatura z velké části ignoruje! Proto může být přínosná myšlenková fúze tradičních teorií společenské smlouvy (nebo moderních debat o jednání a strukturách, které společenskou smlouvu nahradily) a modelů lidské motivace a základních lidských potřeb. Skutečná legitimita státních struktur spočívá v jejich schopnosti

garantovat a pomáhat naplňovat základní lidské potřeby zahrnující záruku minimální životní úrovně, bezpečnosti, možnosti seberealizace a dalších.

Literatura

- Anderson, Lisa (1990): Policy-making and Theory Building: American Political Science and the Islamic Middle East. In: Sharabi, Hisham (ed.): *Theory, Politics and the Arab World*. London: Routledge.
- Aron, Raymond (1967): What is a Theory of International Relations. *Journal of International Affairs*, Vol. 21, No. 2, s. 185–206.
- Ashley, Richard K. (1988): Untying the Sovereign State: A Double Reading of the Anarchy Problematique. *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 17, No. 2, s. 227–262.
- Ayubi, Nazih (1995): *Over-Stating the Arab State*. London: I. B. Tauris.
- Barnett, Michael N. (1993): Institutions, Roles, and Disorder: The Case of the Arab States System. *International Studies Quarterly*, Vol. 37, No. 3, s. 271–296.
- Barnett, Michael N. (1996): Identity and Alliances in the Middle East. In: Katzenstein, Peter J. (ed.): *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. New York: Columbia University Press, s. 400–450.
- Barnett, Michael N. (1998): *Dialogues in Arab Politics*. New York: Columbia University Press.
- Beblawi, Hazem (1987): The Rentier State in the Arab World. In: Beblawi, Hazem – Luciani, Giacomo (eds.): *The Rentier State*. London: Croom Helm, s. 85–98.
- Beblawi, Hazem – Luciani, Giacomo (eds., 1987): *The Rentier State*. London: Croom Helm.
- Berger, Morroe (1967): Middle Eastern and North Africa Studies: Development and Needs. *MESA Bulletin*, Vol. 1, No. 2, s. 1–8.
- Biersteker, Thomas J. (2002): State, Sovereignty and Territory. In: Carlsnaes, Walter – Risse, Thomas – Simmons, Beth A. (eds.): *Handbook of International Relations*. London: Sage, s. 157–176.
- Bilgin, Pinar (2004): Is the 'Orientalist' Past the Future of Middle East Studies? *Third World Quarterly*, Vol. 25, No. 2, s. 393–403.
- Bilgin, Pinar (2006): What Future for Middle East Studies? *Futures*, Vol. 38, s. 575–585.
- Binder, Leonard (1966): *Preface*. In: Leonard Binder (ed.): *Politics in Lebanon*. New York: John Wiley, s. viii–xi.
- Binder, Leonard (1975): 1974 Presidential Address. *MESA Bulletin*, Vol. 9, No. 1, s. 1–11.
- Binder, Leonard (1976): Area Studies: A Critical Assessment. In: Binder, Leonard (ed.): *The Study of the Middle East – Research and Scholarship in the Humanities and the Social Sciences*. New York: John Wiley and Sons, s. 1–28.
- Brown, Carl L. (1984): *International Politics and the Middle East*. London: I. B. Tauris.
- Bull, Hedley (1977): *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*. New York: Columbia University Press.
- Burton, John (1990): *Conflict Resolution and Prevention*. New York: St. Martin's Press.
- Buruma, Ian (2004): Lost in Translation: The Two Minds of Bernard Lewis. *The New Yorker*, 14. 6. 2004, <<http://www.newyorker.com/magazine/2004/06/14/lost-in-translation-3>>.
- David, Stephen R. (1991): Explaining Third World Alignment. *World Politics*, Vol. 43, No. 2, s. 233–256.
- De Atkine, Norwell B. (2004): The Arab Mind Revisited. *Middle East Quarterly*, Vol. 11, No. 3, s. 47–55.
- Diamond, L. (2002): What Political Science Owes the World. *PS: Political Science & Politics Online Forum*, <<https://www.apsanet.org/imgtest/PSOnlineDiamond911.pdf>>.
- Evans, Peter – Rueschemeyer, Dietrich – Scapol, Theda (eds., 1985): *Bringing the State Back In*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gibb, Hamilton A. R. (1964): *Area Studies Reconsidered*. London: School of Oriental and African Studies.
- Gibb, Hamilton A. R. – Bowen, Harold (eds., 1950, 1957): *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilisation on Moslem Culture in the Near East*. Vol. 1, 2. London: Oxford University Press.
- Gramsci, Antonio (1971): *Selections from Prison Notebooks*. New York: International Publishers.
- Green, Jarrod D. (1986): Are Arab Politics Still Arab? *World Politics*, Vol. 38, No. 4, s. 611–625.
- Halliday, Fred (1995): *Islam and the Myth of Confrontation: Religion and Politics in the Middle East*. London: I. B. Tauris.
- Halliday, Fred (2002): The Middle East and the Politics of Differential Integration. In: Dodge, Toby – Higgott, Richard (eds.): *Globalization and the Middle East: Islam, Economy, Society and Politics*. London: RIIA, s. 36–56.
- Hansen, Birthe (2001): *Unipolarity in the Middle East*. New York: St. Martin's Press.
- Hersh, Seymour (2004): The Grey Zone. *The New Yorker*, 24. 5. 2004, <<http://www.newyorker.com/magazine/2004/05/24/the-gray-zone>>.
- Hinnebusch, Raymond A. (2003): *The International Politics of the Middle East*. Manchester: Manchester University Press.
- Hinnebusch, Raymond A. (2011): The Middle East in the World Hierarchy: Imperialism and Resistance. *Journal of International Relations and Development*, Vol. 14, No. 2, s. 213–246.
- Hudson, Michael C. (1977): *Arab Politics – The Search for Legitimacy*. New Haven: Yale University Press.
- Huntington, Samuel (1993): The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, Vol. 72, No. 3, s. 22–49.
- Keen, David (2006): *Endless War? Hidden Functions of the 'War on Terror'*. London: Pluto Press.
- Keohane, Robert O. (1984): *After Hegemony: Cooperation and Discord in Global Political Economy*. Princeton: Princeton University Press.

- Kerr, Malcolm H. (1983): Arab Society and the West. In: Seale, Patrick (ed.): *The Shaping of an Arab Statesman: Abd al-Hamid Sharaf and the Modern Arab World*. London: Quartet Books.
- Khalidi, Rashid (1995): Is There a Future for Middle East Studies? *MESA Bulletin*, Vol. 29, No. 1, s. 1–6.
- Khalidi, Rashid (2004): *Government Attacks on Area Specialists Called Disservice to United States Middle East Policy*. Projev v UCLA International Institute z 27. 5. 2004, transkript publikovaný 29. 6. 2004, <<http://www.international.ucla.edu/asia/article/12443>>.
- Kramer, Martin (2001): *Ivory Towers on Sand: The Failure of Middle Eastern Studies in America*. Washington: Washington Institute for Near East Policy.
- Lerner, Daniel (1958): *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. New York: Free Press.
- Lewis, Bernard (1990): The Roots of Muslim Rage. *The Atlantic Monthly*, 1. 9. 1990, <<http://www.theatlantic.com/magazine/archive/1990/09/the-roots-of-muslim-rage/304643/>>.
- Little, Douglas (2002): *American Orientalism: The United States and the Middle East Since 1945*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Luciani, Giacomo (1987): Allocation vs. Production States: A Theoretical Framework. In: Beblawi, Hazem – Luciani, Giacomo (eds.): *The Rentier State*. London: Croom Helm, s. 65–84.
- Lustick, Ian S. (1997): The Absence of Middle Eastern Great Powers: Political ‘Backwardness’ in Historical Perspective. *International Organization*, Vol. 51, No. 4, s. 653–683.
- Lynch, Mark (1999): *State Interests and Public Spheres: The International Politics of Jordan’s Identity*. New York: Columbia University Press.
- Mahdawy, Hossein (1970): The Patterns and Problems of economic Development in Rentier States: The Case of Iran. In: Cook, Michael (ed.): *Studies in the Economic History of the Middle East*. London: Oxford University Press.
- Maslow, Abraham H. (1943): A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, Vol. 50, No. 4, s. 370–396.
- Maslow, Abraham H. (1962): *Toward a Psychology of Being*. New York: Van Nostrand.
- Max-Neef, Manfred A. (1991): *Human Scale Development*. London: The Apex Press.
- Mitchell, Timothy P. (1991): The Limits of the State. *American Political Science Review*, Vol. 85, No. 1, s. 77–96.
- Mitchell, Timothy P. (2003): The Middle East in the Past and Future Social Science. In: Szanton, David (ed.): *The Politics of Knowledge: Area Studies and the Disciplines*. Berkeley: University of California Press, s. 74–118.
- Morgenthau, Hans J. (1948): *Politics among Nations*. New York: Alfred A. Knopf.
- Noble, Paul (1991): The Arab System: Pressures, Constraints, and Opportunities. In: Korany, Bagdat – Dessouki, Ali E. H. (eds.): *The Foreign Policies of Arab States: The Challenge of Change*. Boulder: Westview Press, s. 67–166.
- Owen, Roger (1981): *The Middle East in the World Economy 1800–1914*. London: Methuen.
- Patai, Raphael (2002): *The Arab Mind*. New York: Hatherleigh Press.
- Rosenberg, Marshall (2003): *Nonviolent Communication: A Language of Life*. Encinitas: Puddle Dancer Press.
- Rostow Walt W. (1960): *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Russett, Bruce M. – Starr, Harvey (eds., 1985): *World Politics: The Menu for Choice*. New York: Columbia University Press.
- Said, Edward W. (1978): *Orientalism*. New York: Pantheon Books.
- Said, Edward W. (2008): *Orientalismus: Západní koncepce Orientu*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Schwarz, Rolf (2008): The Political Economy of State-Formation in the Arab Middle East: Rentier States, Economic Reform, and Democratization. *Review of International Political Economy*, Vol. 15, No. 4, s. 599–621.
- Telhami, Shibley – Barnett, Michael (eds., 2002): *Identity and Foreign Policy in the Middle East*. Ithaca: Cornell University Press.
- Tessler, Mark A. (1999): Introduction: The Area Studies Controversy. In: Tessler, Mark A. – Nachtwey, Jodi – Banda, Anne (eds.): *Area Studies and Social Sciences – Strategies for Understanding Middle East Politics*. Bloomington: Indiana University Press, s. vii–xxi.
- Teti, Andrea (2007): Bridging the Gap: IR, Middle East Studies and the Disciplinary Politics of the Area Studies Controversy. *European Journal of International Relations*, Vol. 13, No. 1, s. 117–145.
- Tilly, Charles (ed., 1975): *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Tilly, Charles (1985): War Making and State Making as Organized Crime. In: Evans, Peter B. – Rueschmeyer, Dietrich – Skocpol, Theda (eds.): *Bringing the State Back In*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Valbjørn, Morten (2004): Towards a Mesopotamian Turn? The Study of Middle Eastern International Relations within International Relations and Middle East Studies. *Journal of Mediterranean Studies*, Vol. 14, No. 1 & 2, s. 47–75.
- Walt, Stephen M. (1987): *The Origins of Alliances*. Ithaca: Cornell University Press.
- Waltz, Kenneth N. (1979): *Theory of International Politics*. New York: McGraw-Hill.
- Wendt, Alexander E. (1999): *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wendt, Alexander E. (2004): The State as Person in International Theory. *Review of International Studies*, Vol. 30, No. 2, s. 289–316.

KONZULTACE: ARABSKÝ STÁT

- Wight, Martin (1966): Why is There No International Theory? In: Butterfield, Herbert – Wight, Martin (eds.): *Diplomatic Investigations*. London: Allen and Unwin, s. 35–50.
- Winder, Bayly (1987): Four Decades of Middle Eastern Study. *Middle East Journal*, Vol. 41, No. 1, s. 40–66.
- Whitaker, Brian (2004): Its Best Use is as a Doorstop. *The Guardian*, 24. 5. 2004, <<http://www.theguardian.com/world/2004/may/24/worlddispatch.usa>>.
- Zartman, William (1970): *History of MESA: The Middle East Studies Association of North America, Inc.* Mimeo, Middle East Studies Association.

Poznámka

Touto cestou bych rád vyjádřil poděkování redakci Mezinárodních vztahů a zvláštní dík Vítu Benešovi za jeho vstřícnost a cenné postřehy. Dík také patří třem anonymním oponentům, a to nejenom za jejich přínosné rady a připomínky, ale také za širší diskusi, která z recenzního procesu vzešla. Za chyby, nepřesnosti a nedostatky jakéhokoli druhu či rázu nese pochopitelně odpovědnost autor sám.